

‘Ieder hoorde hen in zijn eigen taal spreken’
(Hd. 2,6). De taal van wetenschap en Kerk als
Babel of als Pinksteren?

Al een paar decennia staat de verhouding tussen de Kerk en de theologie op een bijzondere manier in de belangstelling. Het is een zeer interessante verhouding, omdat ze beide nauw bij elkaar horen, maar tegelijkertijd er niet voor terugschrikken om zichzelf als autonoom of zelfs als concurrenten van elkaar voor te stellen. De manier waarop men het probleem beschrijft, is dan ook heel tekenend: soms hoor je een verschil maken tussen kerkelijke theologie en wetenschappelijke of universitaire theologie – dan is het punt meteen wel gemaakt. Maar van de andere kant: als je deze tegenstelling radicaal afwijst en spreekt over de verhouding tussen Kerk en theologie, dan wordt dat vaak opgevat alsof de bisschoppen en alle medewerkers van Romeinse congregaties géén theologen zijn.

We voelen allemaal wel aan waar het probleem ligt, en het is vooral zaak om vooruit te kijken en naar oplossingen te zoeken. Die oplossingen zijn te vinden door een juist perspectief op het probleem in te nemen met een juiste positionering van de spelers in het debat. Om één element in die zin te noemen: ook vandaag de dag wordt vanuit de Kerk het belang van een theologische faculteit nadrukkelijk onderstreept. De studie van de theologie binnen het geheel van de universiteit – ook in een geseculariseerde samenleving – wordt gezien als een garantie voor een gezonde visie op de werkelijkheid, vooral met betrekking tot het verstaan van de mens (de antropologie) en de manier waarop hij zichzelf in de wereld ziet (bijvoorbeeld

in de ethiek).¹ Dit zijn dan weliswaar geen zuiver theologische disciplines, maar ze hangen er wel onafscheidelijk mee samen. En juist voor de theologie is het de taak om niet alleen over God na te denken als het *ipsum esse per se subsistens*, maar om ook te zien wat God voor ons menselijk bestaan betekent.

In het canonieke recht – iets wat wel heel strikt ‘kerks’ is – bestaat het bekende principe dat ‘het zielenheil in de Kerk steeds de hoogste wet dient te zijn’.² Zou dat ook toegepast kunnen worden op de theologie en de wetenschap: wat betekent God voor ons? Op het eerste gezicht lijkt het misschien dat we God dan ondergeschikt maken aan onszelf. Maar als we zoeken naar wat het bestaan van God – en alles wat dat inhoudt – van doen heeft met ons, zijn schepping, dan doen we als theologen terdege recht aan God zelf. Met andere woorden, de theologie en de Kerk zijn op hetzelfde uit. Ze hebben hetzelfde doel, hoewel dat doel andere accenten heeft en vanuit een andere opdracht ontstaat. In deze bijdrage wil ik hier verder op ingaan, om zo te kijken naar wat een theologie van morgen zou kunnen inhouden.

Ik wil daar in twee delen naar kijken. Ten eerste zal ik vragen naar de spanningen en naar de uitdagingen die daardoor worden opgeroepen. Ten tweede zal ik betogen dat er oplossingen voor de spanningen en realisering van de uitdagingen mogelijk zijn door het ‘openstaan voor de gaven van de heilige Geest’, die eenheid brengt en aan ieder overeenkomstig zijn charisma het enthousiasme geeft om de eigen taak goed te volbrengen. In deze zin is het belangrijk om te zien hoe de gaven van de Geest zowel in de Kerk als in de universiteit te vinden zijn.

Gods bijstand is niet beperkt tot het bisschopshuis of tot de grenzen van Vaticaanstad – en dat beweert ook niemand hardop. Maar soms kan het onuitgesproken zo lijken. Als ik met betrekking tot de theologie en de Kerk spreek over Babel en Pinksteren, dan is daarmee geenszins bedoeld dat de universiteit vergelijkbaar is met Babel,

terwijl het in de Kerk Pinksteren is. Integendeel: juist als beide met elkaar in gesprek zijn, moet het niet op 'Babel' gaan lijken, waarbij ieder zijn eigen taal spreekt, zonder van elkaar ook maar iets te begrijpen. Of de vergelijking ook zo ver gaat dat ze elkaar als gevolg van hoogmoed niet begrijpen, hoeven we niet eens te beantwoorden. Er lijken soms twee verschillende talen gesproken te worden, waarvan er niet één goed en een ander fout is, maar waar er eenvoudigweg geen of weinig begrip is voor elkaar.

Soms ervaren we hoe we in verschillende talen spreken. Dat gebeurde echter niet alleen in het verhaal van de toren van Babel, maar ook in het Pinksterverhaal. Maar in het laatste verhaal blijkt het juist een gave van God die in de verscheidenheid aanwezig is. Daar ligt voor morgen onze opdracht: om te zien hoe we elkaar toch kunnen begrijpen, ondanks een verschillende achtergrond en een verschillende zending. Het is niet zo dat het ene Babel is en het andere Pinksteren, maar Kerk en theologie vinden elkaar daar waar ze allebei openstaan voor de Geest van God.

I. SPANNINGEN EN UITDAGINGEN

Als we spreken over de gaven van de heilige Geest, dan veronderstelt dit dat zowel de Kerk als de theologie-als-wetenschap op een genadevolle manier over God kan spreken. Met die uitdrukking bedoel ik vooral dat beide hun taak zo uitvoeren, dat het niet alleen goed past binnen hun eigen 'zelf-verstaan', maar dat beide zich ook ervan bewust zijn dat God van hen vraagt op de wijze te spreken zoals ze dat doen. Dat is het gevolg van de roeping, zowel van de kerkelijke bedienaar die theologie bedrijft, als van de theoloog die dat in een wetenschappelijke of universitaire context doet.

Over de roeping van elk van beide is veel te zeggen, maar het gaat er hier vooral om hoe die twee geroepenen elkaar zien, en hoe ze hun werk herkennen als gerelateerd aan elkaar. Het is wezensnoodzakelijk voor zowel de Kerk

als de theologie om elkaar te begrijpen en te verstaan. De vraag is natuurlijk hoe dat te bereiken?

In de eerste plaats door elkaars opdracht en competentie te herkennen en te erkennen. Het mag als een open deur klinken, maar het lijkt toch alsof de spanning van het elkaar en elkaars opdracht serieus durven nemen, al te vaak 'Pinksteren' verstoort, waarbij ieder elkaar hoorde spreken in zijn eigen taal. In de praktijk blijkt het niet vanzelfsprekend voor de Kerk en ook niet voor de theologie om de ander onvoorwaardelijk serieus te nemen in zijn opdracht en competentie. Zoals men er zich in de Kerk wel eens op beroept het *depositum fidei* te moeten bewaren en beschermen tegenover de wildebrassen die zich theologen noemen, zo beroepen academisch theologen zich er soms op dat ze op een juiste manier het geloof uitleggen in deze tijd, tegenover 'theologen in de Kerk', die meer wijding dan studie zouden hebben ontvangen. Het gaat dus vaak om de vraag hoe serieus we elkaar nemen, elkaars roeping, opdracht en competentie. Het zal niemand verbazen als ik stel dat je goede en slechte bisschoppen of priesters hebt, dat je evenzo goede en slechte theologen of universitair docenten hebt. Op Pinksterdag – om dat beeld opnieuw op te roepen – zal ook niet iedereen evenveel van Petrus' toespraak hebben begrepen, maar het gaat erom dat ieders taal geaccepteerd wordt als een antwoord in de zoektocht naar wie God is.

In veel kerkelijke documenten over de taak van de theoloog en over de plaats van de wetenschappelijke theologie wordt steeds opnieuw met volle overtuiging bevestigd dat de theologie een eigen competentie heeft. Dat wil zeggen dat ze niet alleen dient om de catechismus wat aan te vullen voor mensen die iets meer gestudeerd hebben. En dat ze niet alleen zoekt naar nieuwe conclusies die volgen uit een voortdurend herkauwen van wat het leergezag ooit gezegd heeft. De theologie heeft een eigen competentie om zelfstandig, volgens de eisen van de wetenschap, over God na te denken.³

Waar zit dan het probleem? Vast niet in het feit dat de Kerk niet luistert naar haar eigen leer. Nee, het probleem zit in het juist begrijpen van de zelfstandigheid van de theologie. Want net zo belangrijk als het blijven erkennen van de eigen opdracht en competentie van de theologie, is het feit dat de theoloog zijn plaats heeft binnen de Kerk. De zelfstandigheid die een wetenschapper nodig heeft, plaatst hem of haar niet tegenover de Kerk. Als we spreken over de Geestesgave en de roeping van de theoloog, dan maakt dat duidelijk hoezeer de Kerk de plaats is waar theologie beoefend wordt. Maar de crux zit in het feit dat de Kerk niet synoniem is – en nooit kan zijn – met het leergezag, dat daarbinnen ‘slechts’ een belangrijk charisma is. De Kerk is de omgeving waarbinnen christenen hun roeping waarmaken, en die omgeving kan nooit verengd worden tot de dreigende en bewakende instantie waarvoor ze nu soms ten onrechte gehouden wordt.

Autonomie betekent dus niet een afstand tot de Kerk, omdat heel de wetenschappelijke en zelfstandige competentie van de theologie gericht moet zijn op datgene wat juist binnen de Kerk overgeleverd wordt, namelijk de Openbaring, met het Woord van God als haar voornaamste uitdrukking. Er is dus een belangrijke vrijheid van wetenschap, die ook als zodanig door de Kerk erkend moet worden, maar die vrijheid moet zich wel richten op dat wat ten diepste bij de Kerk hoort.⁴ Het Woord van God kan daar niet van losgemaakt worden, omdat het nu juist *binnen* de Kerk als Woord van God herkend wordt. Als het gaat om het dromen over de theologie van morgen, dan wordt de Kerk als ‘werkplaats’ voor de theologie herontdekt. Niet als een verengend kader om de wetenschap heen, maar als een ruimtegevende plaats, die de wetenschap van de theologie ten dienste staat met haar ervaringen en haar gaven van de Geest.

Als we spreken over de theologie van de toekomst, dan kan een vergelijking met het bedrijfsleven verhelderend zijn. In

een bedrijf heeft iedere werknemer zijn eigen plaats en zijn eigen opgave. En inderdaad zijn er ook daar mensen die beslissingen nemen, terwijl anderen onderzoek doen. Zou het soms in de Kerk en de theologie niet net zo zijn, als met een bedrijf dat het al dan niet aandurft om een kritische geest in dienst te nemen? Ik bedoel dat met alle nuances die daarbij een rol spelen. Je kunt niks beginnen met iemand die alles slechts negatief en kritisch benadert, maar je bent erg geholpen met een persoon die kan aanwijzen waar de zwakke plekken zitten en waar de kansen of de uitdagingen liggen.

Waarschijnlijk beslaat de omgang met kritiek, zowel van het leergezag als van de theologie, het grootste deel van de hele problematiek. Het gaat om het vertrouwen in de manier waarop de ander de kritiek bedoelt. Is een gezonde, opbouwende kritiek bedoeld? Zoals het document uit 1990 over de roeping van de theoloog, *Donum veritatis*, al onderscheidt, is kritische zorgvuldigheid namelijk iets anders dan de 'geest van kritiek', die voortkomt uit gevoelsmatige motieven of vooroordelen.⁵ De laatste is een houding die uitgaat van de concurrentiepositie, die er niet zou moeten zijn.

Ten slotte kan gezonde kritiek ook nooit uitmonden in een afkeuring van dat wat de Kerk door middel van het charisma van het leergezag als leer voorhoudt. Dit is het geval bij de zogenaamde *dissent*. Een woord dat eigenlijk nauwelijks te vertalen is, maar dat uitdrukt hoe iemand zichzelf gedwongen ziet om niet binnen de kerkelijke kaders van de leer te blijven. Vanzelfsprekend zal een theoloog in zo'n geval menen dat hij tegen het leergezag ingaat in trouw aan de waarheid. Maar de eigen wetenschappelijke vrijheid en autonomie van de theoloog maakt natuurlijk niet dat deze vrij is om het werk van anderen in de theologische discussie (in dit geval het leergezag) steeds opnieuw in twijfel te trekken.⁶ Juist het aangeven van de kaders van de discussie behoort immers niet tot de competentie van de theoloog.

Zo blijkt dat de discussie waarover we spreken, voor een deel wél en voor een deel niet theologisch van aard is. Het gaat enerzijds om de wijze waarop de Kerk is ingericht, en om de taken en charisma's die ieder daarbinnen heeft. Hierbij hoort ook de overtuiging dat de hiërarchie binnen de Kerk een fenomeen is dat overeenkomt met Gods Wil. Maar anderzijds gaat het ook gewoon om menselijke verhoudingen. Veel discussie is het gevolg van de wijze waarop mensen met elkaar omgaan en niet van een wetenschappelijke strijd tussen overtuigingen. Integendeel, juist als mensen elkaar liggen worden wetenschappelijke discussies iets heel plezierigs. Er is geen enkele reden waarom dat in de verhouding tussen de Kerk en de theologie niet zo zou kunnen zijn.

Het gaat dus om de verhoudingen. Binnen de theologie bestaat de idee van de *sensus fidelium*, een belangrijk gegeven dat de manier regelt waarop de leden van de Kerk in verhouding tot elkaar staan. Dit geldt heel in het bijzonder ook voor de theologen. Het is zelfs de 'locus van hun werk'.⁷ Deze geloofszin van alle gelovigen is een criterium voor de waarheid van het geloof en komt tot uiting als allen hetzelfde geloof delen.⁸ Dit eeuwenoude begrip laat twee dingen goed zien die relevant zijn voor de 'theoloog van morgen'. Ten eerste is deze *sensus fidelium* heel nauw verbonden met een levend geloof.⁹ Dat betekent dat het inderdaad aan *alle* leden van de Kerk toekomt uitdrukking te geven aan hun profetische taak, maar dat een levend – gepraktiseerd – geloof daarbij onontbeerlijk is. Ten tweede slaat deze geloofszin op *alle* gelovigen, en daar hoort natuurlijk het leergezag zelf ook bij. In deze zin kan men nooit uitgaan van tegenspraak tussen deze geloofszin en de Kerk, aangezien het ene charisma niet het andere charisma van de herderlijke leiding overbodig kan maken.

Dat er echter moeilijkheden kunnen zijn, staat buiten kijf. Spanningen tussen gelovigen onderling, en dus ook tussen theologen en gewijde ambtsdragers, horen er blijk-

baar zozeer bij, dat men zelfs moet uitgaan van een bij tijd en wijle problematische verhouding. Verschillende documenten van de Kerk beschrijven hoe zelfs in de ideale omstandigheden er toch problemen en spanningen blijven bestaan.¹⁰ Vaak denken we het ideaal in termen van volmaakte harmonische verhoudingen, waarbij er geen enkel meningsverschil denkbaar is. Maar op die manier doen we geen recht aan de taakomschrijving, noch van de bisschop, noch van de theoloog. Spanningen en discussies zijn – met de juiste instelling – juist heel vruchtbaar om vooruit te komen in het zoeken naar het ware en het goede. Alles staat of valt met de vraag of de deelnemers aan het debat, welke plaats ze ook hebben binnen het Lichaam van de Kerk, zichzelf op een goede manier zien en hun roeping op een goede manier waarmaken.

In de praktijk is hier voor de toekomst nog veel te winnen. Graag geef ik een voorbeeld: de *sensus fidelium* en de seksuele moraal van de Kerk. Leg *Humanae vitae*, het document van paus Paulus VI over de seksuele moraal, maar eens uit, niet aan parochianen, maar aan theologen. Dat is bijna een perfecte testcase voor iedere theologiestudent over de verhouding tussen de Kerk en de theologie. Nogmaals, de oplossing ligt daar waar men de problematiek niet verengt tot een gevecht tussen theologen en de hiërarchie, maar waar men oprecht alle charisma's in de Kerk erkent en zo samen zoekt naar de waarheid. Dat klinkt weliswaar als een open deur, maar wie als student van nu de vroegere commentaren van theologen leest over deze problematiek, ziet hoe het juist daar misging. De een beschuldigt het leergezag ervan een 'psychologisch schisma' in de Kerk te hebben bewerkt.¹¹ En de ander heeft het over 'das Magisterium, das von *Communio* spricht und Unterordnung meint'.¹² Gelukkig is de felheid van dit debat op de meeste plaatsen bijna geheel verdwenen en ontstaat er ruimte voor een meer objectieve reflectie.

2. DE HEILIGE GEEST DIE ÉÉN MAAKT

De heilige Geest kan deze objectiviteit garanderen. Deze Geest hoort zowel thuis bij de bisschoppen als bij de theologen, zoals uit het voorgaande genoeg duidelijk is geworden. De heilige Geest is daarbij geen *Deus ex machina* om ons probleem op te lossen, maar Hij is het principe van waaruit we *überhaupt* theologie bedrijven. De Geest geeft ons de juiste instelling om vanuit zijn charisma's te werken. Het denken en spreken vanuit de heilige Geest is geen privilege van hen die met die Geest gezalfd zijn of deze door handoplegging hebben ontvangen. Evenzeer zijn 'kennis' en 'wijsheid' gaven van de Geest, die wezenlijk zijn voor de studie van de theologie en op een bijzondere manier eigen zijn aan theologen. Het is de werkzaamheid van de Geest die anders is, en die ieder lidmaat van het lichaam vanuit zijn eigen taak tot voltooiing brengt.

Als we zo spreken over de werkzaamheid van de heilige Geest, dan verklaart dat waarom de Geest tot eenheid brengt. In het samenwerken ontstaat een gezonde vorm van harmonie die kenmerkend is voor een liefdevolle, organische gemeenschap. De theologen en de hiërarchie van de Kerk moeten zich op deze manier verstaan als deel van het Volk Gods. Soms wordt het spreken over de heilige Geest wat 'dromerig', alsof het plotseling niet meer om een beschrijving van de realiteit zou gaan. Maar de oplossing van de spanningen waar we over spreken en de uitdagingen voor een goede theologie, zijn nu juist daar te vinden waar de heilige Geest serieus wordt genomen. En dat betekent misschien zelfs wel in de eerste plaats dat men de Geest niet moet idealiseren en niet moet zien als de magische oplossing voor alle problemen. De waarheid die de Geest leert, is volstrekt in overeenstemming met ons verstand.¹³ Ook als de Geest de Kerk helpt met bijzondere eigenschappen, zoals de *sensus fidelium*, het Magisterium of de overtuigingskracht van grote theologen, dan is dat de goddelijke genade die werkzaam is in het Volk van God,

een volk van mensen. Iedere idealisering of verheffing van die genade boven de natuur, om met een klassieke denkfout te spreken, doet tekort aan het werk van de Geest. Juist in de eenheid geeft de Geest de variatie van al zijn gaven en juist in de voortdurende nieuwheid van het begeesterde theologische spreken wordt de God van alle eeuwen uitgedrukt.

Laten we terugkeren naar de vraagstelling van deze bijdrage, over de theologie van morgen. Voor de student theologie komt het erop aan zich open te stellen voor die geestsgaven en bereid te blijven om mee te werken aan de eenheid die de heilige Geest probeert te bewerken in het spreken over God. Deze theoloog dient zich niet te verliezen in een geforceerde creativiteit. Dat wil zeggen, het spreken over God *zo* nieuw te laten zijn, dat zelfs God zich er – bij wijze van spreken – niet meer in zou kunnen herkennen. Om die twee dingen te waarborgen, de eenheid en de waarheid in het spreken over God, bestaat er naast de theologie nog een ander charisma dat zijn plaats heeft.

In alle documenten van de Kerk over dit probleem blijkt steeds opnieuw dat dezelfde spanningen terugkeren en dezelfde oplossingen worden aangedragen.¹⁴ Juist om uit deze impasse te komen, zijn we aangewezen op de heilige Geest. Voor de theologiestudenten van morgen is er dus waarschijnlijk ook geen andere manier dan de manier waarop de heilige Geest *überhaupt* in de Kerk komt: het verwachtingsvol openstaan voor de weg die God wijst. Een weg waarmee Hij ons niet inkadert, maar waarmee Hij ons langs al die mooie aspecten van de Openbaring leidt, waar we de mensen van vandaag mee kunnen helpen, kunnen troosten en kunnen bemoedigen. En waar we als wetenschappers voldoening in kunnen vinden, omdat we merken dat we dichterbij de waarheid komen.

Het gaan van deze weg moet gebeuren door de Kerk in haar geheel, vervuld van de heilige Geest. Hierin vertrouwt iedereen elkaar in zijn eigen competentie en probeert men elkaar te begrijpen. Op die manier werkt iedereen naar de

ene Geest en ontstaat er geen Babel, waarbij men niet anders kan dan een taal spreken die de ander niet verstaat. In deze zin mag het daadwerkelijk Pinksteren worden.

CONCLUSIE

De conclusie van deze bijdrage is dat de theologiestudent van vandaag geconfronteerd wordt met een keuze van het grootste belang voor de manier waarop hij theologie bedrijft. Namelijk de keuze om in Babel te blijven, of te zoeken naar wat de Geest zegt. En daarbij horen dus de genoemde elementen van een levend geloof, het accepteren van elkaars charisma en het wederzijds vertrouwen. Het is natuurlijk niet zo dat de mensen in Babel elkaar niet *willen* begrijpen; en net zo min is dat het geval bij een mislukte verhouding tussen de Kerk en de theologie. Er is geen onwil, er is feitelijk een elkaar niet verstaan. En dat betekent dat de oplossing van dit probleem op een vruchtbaardere manier gevonden wordt als *alle* partijen in een grotere openheid zoeken naar het eigenlijke object van hun studie of verkondiging.

Het is alleen op deze manier dat alle charisma's in de Kerk op een goede manier tot uitdrukking kunnen komen. Er is al eens op gewezen dat de apostolische constitutie over de katholieke universiteiten de naam *Ex corde Ecclesiae* ('Uit het hart van de Kerk') draagt.¹⁵ Johannes Paulus II gaf daarmee aan hoe binnen de eigen autonomie van de wetenschap de universiteit een rol speelt in het hart van de Kerk. Universiteiten komen daaruit voort en blijven altijd daarmee verbonden. De manier waarop dit dan gerealiseerd kan worden, vraagt om een creativiteit die we niet van tevoren kunnen vastleggen. Gods werkzaamheid in de heilige Geest kun je nu eenmaal niet reduceren tot theologische schema's of analyses. Het is om die reden dat een beschrijving van de verhouding tussen Kerk en theologie nooit écht goed lukt.

Tegelijkertijd is het ook duidelijk dat die twee verschil-

lende talen, die we soms kunnen ontwaren in de Kerk en in de wetenschap, er ook mogen zijn, ook in de theologie van morgen, maar dan wel met deze premisse dat het twee talen zijn die hetzelfde zeggen (over dezelfde waarheid spreken), maar met andere woorden. Het is op deze wijze dat *Donum veritatis* zegt dat theologen door hun zending in zekere zin delen in het Magisterium.¹⁶ Juist dat is vandaag de dag misschien een beetje een verwaarloosde taak in de theologie: het bestuderen, verdiepen en uitleggen van de kerkelijke leer. Daartoe kan de rol van de theoloog nooit gereduceerd worden, maar juist dit aspect lijkt wat op de achtergrond te zijn geraakt.

Spiritus ubi vult spirat. Juist daardoor kan trouw en kerkelijkheid heel goed samengaan met de nodige wetenschappelijke autonomie. Moge de heilige Geest ons geven dat allen die op welke manier dan ook met theologie bezig zijn, in eenheid de grootheid van God kunnen ontdekken.

LITERATUUR

Kerkelijke documenten

Corpus Iuris Canonici (1983).

Congregatie voor de Geloofsleer, *Donum veritatis*. Instructie over de Kerkelijke Roeping van de Theoloog (1990).

Tweede Vaticaans Concilie, *Lumen Gentium*. Dogmatische Constitutie over de Kerk (1964).

Internationale Theologische Commissie, *Theologie vandaag: Perspectieven, principes en criteria* (2012).

Idem, *Theses over de verhouding tussen het kerkelijk leergezag en de theologie* (1975).

Idem, *Theologisch pluralisme* (1972).

Overige literatuur

- I. Baumer, 'Glaubenssinn – Kirchensinn: Konkrete Annäherungen. Träger, Muster und Bedeutungen in kollektiven religiösen Äußerungen', in: D. Wiederkehr

- (red.), *Der Glaubenssinn des Gottesvolkes. Quaestiones Disputatae* 151. Freiburg: Herder 1994.
- J.-L. Bruguès, 'Een katholieke universiteit', in: *Communio* 2013-1, pp. 16-28
- G. Grisez, *The Way of the Lord Jesus*, deel 1. Chicago: Franciscan Herald Press 1983.
- B. Häring, 'Chiedere l'opinione di vescovi e teologi', in: *Il Regno – Attualità* 1989-34.

NOTEN

- 1 Bruguès (2013: 26-28).
- 2 *Corpus Iuris Canonici* (1983), can. 1752.
- 3 *Theologie vandaag* 53 en 85.
- 4 *Donum veritatis* 12; *Theologie vandaag* 20.
- 5 *Donum veritatis* 9.
- 6 *Donum veritatis* 36.
- 7 *Theologie vandaag* 35.
- 8 *Lumen gentium* 12.
- 9 *Donum veritatis* 5; Grisez (1983: 834).
- 10 *Theologie vandaag* 42; *Theses over de verhouding tussen het kerkelijk leergezag en de theologie*; *Donum veritatis* 25.
- 11 Häring (1989: 2).
- 12 Baumer (1994: 62).
- 13 *Donum veritatis* 10.
- 14 *Theologie vandaag*; *Donum veritatis*; *Theses over de verhouding tussen het kerkelijk leergezag en de theologie*; *Theologisch pluralisme*.
- 15 Bruguès (2013: 21-22).
- 16 *Donum veritatis* 22.